

Αιμιλία Σαλβάνου

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ
ΜΝΗΜΗΣ

Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2018

Διεύθυνση σειράς: Αντώνης Λιάκος – Έφη Γαζή

Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*

Πρώτη έκδοση, Ιανουάριος 2018

Φωτογραφίες εξωφύλλου:

1. *Greek and Armenian refugee children in barracks near Athens, 1923*, Frank and Frances Carpenter Collection, LOT 5808
2. *Refugees from Asia Minor, 1922*, American National Red Cross photograph collection, PR 06 CN 087

Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C.

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας
Τυπογραφική διόρθωση: Χάιδω Παπαβασιλείου

ISBN: 978-960-504-195-3

© 2018 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και Αιμιλία Σαλβάνου
Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093
e-mail: info@nnet.gr
<https://nefeli.fairead.net>

Στον Περικλή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
1. Ο ΜΟΝΤΕΡΝΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ	31
2. Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΓΕΓΟΝΟΣ	63
3. ΟΙ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΤΕΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ	91
4. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗ	125
5. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΓΡΑΦΗ	173
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	211
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	217
ΠΗΓΕΣ	221
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	225
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	246

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η περιέργεια που οδήγησε στη μελέτη αυτή γεννήθηκε πριν πολλά χρόνια – όταν τη θέση των παραμυθιών των παιδικών μου χρόνων είχαν πάρει οι ιστορίες της εξόδου από τη Σμύρνη και οι περιπέτειες των πρώτων χρόνων της προσφυγιάς. Ήταν ιστορίες που επαναλάμβανε η γιαγιά μου που έφυγε από την πατρίδα της στα έντεκά της χρόνια και που ξεκινούσαν από τα ανέμελα χρόνια της φοίτησης στο Ομήρειο Παρθεναγωγείο, τις εντυπώσεις της από το εμπορικό του πατέρα της, τον χοροδιδάσκαλο που με τα μαθήματά του θα εξασφάλιζε στη λίγο μεγαλύτερη από την ίδια θεία της έναν καλό γάμο, το περιβόλι της γιαγιάς της στον Κασαμπά, την τουρκόφωνη άλλη γιαγιά από την Καισάρεια. Συνέχιζαν με την είσοδο του ελληνικού στρατού και τις βιαιότητες που ακολούθησαν: με το πώς έκρυψαν το παραπαιδί του μαγαζιού για να γλιτώσει τη σφαγή, τις βιαιοπραγίες ενάντια στις Τουρκάλες, τις κουβέντες που γίνονταν στο σπίτι και που τα παιδιά δεν έπρεπε να ακούσουν. Και μετά έφτανε ξαφνικά στις μέρες του διωγμού, στη μεγάλη φωτιά, στον τρόπο που βίωσε όταν αντίκρισε τη μοίρα των γειτόνων, στην αγωνία στην προκουμαία, στο πώς τελικά σώθηκαν από τύχη χάρη σε έναν θείο τους με γαλλικό διαβατήριο. Κι άλλο άλμα στον χρόνο: η ιστορία συνέχιζε στον Πειραιά, τα πρώτα βράδια στον περίβολο του σχολείου και πολύ γρήγορα σε ένα ξενοδοχείο στο Παλαιό Φάληρο. Μόνιμη η αγωνία να έρθουν οι άντρες, ο πατέρας της και ο θεός της, που είχαν μείνει πίσω. Πάλι κενό. Τα χρόνια της νιότης και η δυσκολία προσαρμογής στις φτωχικές συνθήκες της προσφυγιάς. Η αναπόληση όσων έμειναν πίσω. Ο αγώνας της επιβίωσης. Οι προκλήσεις που συνδέονταν με τον γάμο: να είναι αντίστοιχος της κοινωνικής τάξης τους –αυτής που είχαν στη Σμύρνη, όχι της προσφυγιάς– και ο γαμπρός να είναι προσφυγικής καταγωγής. Οι στρατηγικές που ακολούθησαν οι κοπέλες για να παρακάμψουν τους περιορισμούς. Η ζωή στην Κοκκινιά. Τα πρώτα χρόνια με τα παιδιά. Η σχετική αποκατάσταση της κανονικότητας του καθημερινού βίου. Η Κατοχή και η πείνα. Το μπλόκο της Κοκκινιάς. Ο θεός που τον πήραν αιχμάλωτο και δεν γύρισε – και ο άλλος θεός που επέστρεψε. Κενό πάλι για τα χρόνια του εμφύλιου. Επόμενο επεισόδιο η μετανάστευση στις ΗΠΑ, μαζί με την κόρη που παντρεύτηκε εκεί. Την προσφυγική ταυτότητα αντικαθιστά αυτή του μετανάστη. Τη νοσταλγία για τη Σμύρνη αντικαθιστά αυτή για την Ελλάδα. Το ριζωμα στην ξένη χώρα, όταν σταδιακά όλη η οικογένεια είχε μεταφερθεί εκεί. Ο θάνατος του συντρόφου

και η επιστροφή στην πατρίδα. Η αφήγηση στα εγγόνια μιας ιστορίας που η δεύτερη γενιά προσπαθούσε να ξεχάσει – η προσφυγιά ήταν για τους περισσότερους βάρος, μια συνθήκη φτώχειας που αγωνιούσαν να αφήσουν πίσω.

Οι ιστορίες αυτές και η ταυτόχρονη σιωπή που τις συνόδευε, ή και η αντιστροφή τους στην ιστορία που διδασκόμασταν στο σχολείο τη δεκαετία του 1980, έδωσαν το αρχικό έναυσμα γι' αυτή τη μελέτη. Πώς εντάχθηκε η γενιά αυτή των Μικρασιατών σε ένα περιβάλλον που τους θεωρούσε ξένους; Γιατί δεν θέλησαν ποτέ να μάθουν στις νέες γενιές την «άλλη» γλώσσα, που όμως έβρισκε δρόμο να ακουστεί στις φορτισμένες, θετικά ή αρνητικά, στιγμές; Γιατί για τη δεύτερη γενιά η προσφυγική καταγωγή ήταν ένα στοιχείο της ταυτότητάς τους που προτιμούσαν να αφήσουν πίσω τους;

Η μελέτη αυτή είναι επεξεργασμένη μορφή μεταδιδακτορικής έρευνας που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η επεξεργασία έγινε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η ελληνική ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Προβληματισμοί για την εθνική ταυτότητα και τον εκμοντερνισμό», που πραγματοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου και το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Οφείλει ως εκ τούτου πολλά στον Βαγγέλη Καραμανωλάκη, την Έφη Γαζή και τη Δήμητρα Λαμπροπούλου για τις παρατηρήσεις τους σε διαφορετικές φάσεις της επεξεργασίας της. Τμήματά της συζήτησα με τον Thomas Gallant και την Ελένη Κούκη, τους οποίους ευχαριστώ για την πολύτιμη βοήθειά τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Αντώνη Λιάχο, που χωρίς την αμέριστη συμπαράστασή του, την κριτική του καθοδήγηση και τη συνεχή του ενθάρρυνση από τον σχεδιασμό μέχρι τη συγγραφή το βιβλίο αυτό δεν θα είχε γίνει πραγματικότητα.

Θα ήθελα από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τους ανθρώπους στις εκδόσεις Νεφέλη που φρόντισαν για την επιμέλεια και την έκδοση του βιβλίου. Εξυπακούεται ότι λάθη και παραλείψεις βαραινούν τη συγγραφέα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Θράκης, η Μικρασιατική Καταστροφή και η προσφυγιά αποτελούν θεμελιακά στοιχεία διαμόρφωσης της ιστορικής μνήμης και κουλτούρας στη σύγχρονη Ελλάδα. Η μνήμη του μικρασιατικού ελληνισμού είναι διάχυτη στις ιστορίες των οικογενειών που κατάγονται από κει, στα ονόματα των παιδιών τους και στις συνταγές της κουζίνας τους, στις φωτογραφίες και στα τραγούδια τους, στις τούρκικες λέξεις που τρυπώνουν στον λόγο των γιαγιάδων και των παππούδων, στους οικογενειακούς τσακωμούς για τον «προσφυγικό κλήρο», στα μικρά εκείνα αντικείμενα που περνούν από γενιά σε γενιά για να θυμίζουν το «εκεί». Είναι επίσης παρούσα ως μνήμη της κοινότητας, στους προσφυγικούς συλλόγους και στις τελετουργίες τους, στις ετήσιες βασιλόπιτες και χοροεσπερίδες και στις εγγραφές νέων μελών, στις εκδρομές-προσκυνήματα που οργανώνουν στη γενέθλια γη και στα περιοδικά που πολλοί από αυτούς εξακολουθούν να εκδίδουν, στα μικρά «μουσεία»-εκθέσεις που διατηρούν στα γραφεία τους, στις βιβλιοθήκες και στις υποτροφίες που κάποιοι από αυτούς προσφέρουν. Τέλος, αποτελεί εθνική μνήμη, με θεσμοθετημένες ημέρες μνήμης τόσο για τον ποντιακό όσο και για τον μικρασιατικό ελληνισμό. Σε όλες τις εκδοχές της πρόκειται για μια μνήμη δραματική. Και καθώς το δράμα εμπεριέχει και τη λύτρωση, ταλαντεύεται ανάμεσα στην καταστροφή και την αποκατάσταση. Τα μελανά χρώματα με τα οποία παρουσιάζεται η καταστροφή κάνουν ακόμη πιο λαμπρό το επίτευγμα της αποκατάστασης, είτε πρόκειται για το ελληνικό κράτος είτε για τους ίδιους τους πρόσφυγες. Οι πρόσφυγες νοσηματοδοτήθηκαν ως το συλλογικό υποκείμενο που θυματοποιήθηκε από τις δυνάμεις της ιστορίας, αλλά που στο τέλος κατόρθωσε να ανατρέψει τη μοίρα, να ενσωματωθεί και να διαπρέψει. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η αποκατάσταση των προσφύγων κατέληξαν να συμβολίζουν την ανέμη δυνατότητα του έθνους να αναγεννάται από τις στάχτες του. Ιστορία ταυτόχρονα θυσίας και ηρωισμού. Αυτό το σχήμα όμως δεν μας αφήνει να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες που οδήγησαν στο σημερινό αφήγημα.

Παρελθόν και ιστορία δεν είναι ταυτόσημες έννοιες. Αν το παρελθόν είναι μια θάλασσα από γεγονότα και εμπειρίες, η ιστορία δεν μπορεί παρά να είναι μια επιλεκτική αναπαράσταση αυτών που κάθε εποχή θεωρεί ότι έχει νόημα να αναδειχθούν. Ούτε βέβαια η ιστορία είναι μία – δεν γράφεται άπαξ. Προκύπτει μέσα

από διαδοχικές αναγνώσεις του παρελθόντος. Παρελθόν και ιστορία βρίσκονται σε συνεχή διαλεκτική σχέση. Για να μετατραπεί το παρελθόν σε ιστορία χρειάζεται επεξεργασία: πρέπει πρώτα να γίνει ανοίκειο, να μπορέσουμε να αποστασιοποιηθούμε από αυτό, να σταθούμε απέναντί του κριτικά. Μόνο σε δεύτερο στάδιο, όταν σταθούμε «έξω» από αυτό, μπορούμε να το επανοικειωθούμε ως ιστορία, απαλλαγμένο κατά το δυνατόν από μη επεξεργασμένα συναισθήματα.¹

Το παρελθόν των προσφύγων δεν μετατράπηκε εξ αρχής σε ιστορία. Ούτε η μνήμη τους εντάχθηκε εξ αρχής στον κορμό της εθνικής μνήμης – και όταν τελικά εντάχθηκε, δεν έγινε χωρίς δυσκολίες. Την ιστορία αυτής της ένταξης θα παρακολουθήσουμε σε τούτο το βιβλίο. Δεν πρόκειται δηλαδή για ένα ακόμη βιβλίο σχετικά με τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής, ούτε σχετικά με τη μεσοπολεμική αποκατάσταση των προσφύγων. Για τα θέματα αυτά υπάρχει ήδη εκτεταμένη και αξιόλογη βιβλιογραφία.² Εδώ θα διερευνήσουμε τους δρόμους μέσα από τους οποίους το τραύμα της προσφυγιάς μετατράπηκε σε τόπο μνήμης του έθνους – πώς, με άλλα λόγια, το ατομικό τραύμα έγινε συλλογικό και στη συνέχεια εθνικό. Το βασικό ερώτημα λοιπόν που απασχολεί αυτό το βιβλίο είναι πώς διαμορφώθηκαν, πώς ποιήθηκαν³ η μνήμη και η ιστορία των προσφύγων και της Μικρασιατικής Καταστροφής. Μέσα από ποιες διαδικασίες, με ποιους κοινωνικούς μηχανισμούς, με ποια αφηγηματικά πρότυπα; Πώς εντάχθηκαν στην εθνική μνήμη και την ιστορική συνείδηση της σύγχρονης Ελλάδας; Αυτά είναι τα βασικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας.

Τα ερωτήματα αυτά όμως δεν πρέπει να μας κάνουν να αντιμετωπίσουμε την εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής και τη μνήμη της ως φαινόμενα που αφορούν αποκλειστικά την ελληνική εθνική ιστορία, ως φαινόμενα εξαιρετικά, αποκομμένα από το ιστορικό και το θεωρητικό πλαίσιο που τα περιβάλλει. Προ-

1. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα: Πόλις 2007, ιδιαίτερα σ. 211 κ.ε.

2. Η βιβλιογραφία στα θέματα αυτά είναι εκτεταμένη, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα. Αναφέρουμε ενδεικτικά μόνο ανάμεσα στα πιο πρόσφατα: Renée Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη & Οξφόρδη: Berghahn Books 2003. Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα: Νεφέλη 2011. Vally Lytra (επιμ.), *When Greeks and Turks Meet: Interdisciplinary Perspectives on the Relationship Since 1923*, Σάρρεϋ: Ashgate 2014. Κωνσταντίνος Τσιτσελίχης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, Αθήνα: Κριτική 2006. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2016.

3. Για την έννοια «ποιητική» βλ. Αντώνης Λιάκος, «Δοκίμιο για μια ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 6/31 (1999), σ. 259-289.

κειμένου να κατανοηθούν οι λόγοι που συνέβαλαν στην αποδοχή της προσφυγιάς ως αναντίρρητου τμήματος της ιστορικής κουλτούρας, προσδιοριστικού της νεοελληνικής αίσθησης του παρελθόντος της, είναι απαραίτητο οι διαδικασίες αυτές να ενταχθούν στο γενικότερο πλαίσιο αμφισβήτησης και επαναδιαπραγμάτευσης ταυτοτήτων και συλλογικοτήτων που καθόρισε τον μεσοπόλεμο. Με άλλα λόγια, η Μικρασιατική Καταστροφή και οι πρόσφυγες δεν μπορούν να κατανοηθούν ανεξάρτητα από τις μεγάλες, ακούσιες και αναγκαστικές στο μεγαλύτερο μέρος τους, μετακινήσεις πληθυσμών που συνόδεψαν το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αυτές οι μετακινήσεις θα πρέπει να ιδωθούν μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, δηλαδή την υιοθέτηση ή την επιβολή του οργανωτικού προτύπου των εθνικών κρατών στη θέση των άλλοτε ισχυρών αυτοκρατοριών της Ευρώπης. Η παρουσία εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στις άλλοτε ευημερούσες πόλεις των αρχών του 20ού αι., μαζί βέβαια με τις δραματικές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες που επέφερε ο πόλεμος σε επίπεδο απώλειας ανθρώπινων ζώων και οικονομικής ευημερίας, έθεσε σε σοβαρή αμφισβήτηση τον τρόπο με τον οποίο ως τότε κατανοούνταν η πορεία της ανθρωπότητας προς την πρόοδο και την κοινωνική οργάνωση που τη συνόδευε. Οι πρόσφυγες δεν ήταν παρά η ορατή υπενθύμιση της κρίσης που επέφερε η μετάβαση από το παλιό στο νέο πρότυπο και της αναπόφευκτης ανάγκης επαναδιαμόρφωσης των όρων του συνανήκειν στη νέα πραγματικότητα. Από την άλλη, οφείλει να επισημάνει κανείς ότι η μνήμη και οι αφηγήσεις των προσφύγων ως εμπειρία πολύ λίγη βαρύτητα πιθανώς θα είχαν σήμερα, αν δεν είχε προσηγηθεί η μεγάλη, τραυματική εμπειρία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η όλη συζήτηση που προκλήθηκε λόγω του Ολοκαυτώματος και των μαρτυριών του. Αυτή η συζήτηση δημιούργησε ένα καινούριο πλαίσιο, στο οποίο ιστορία δεν ήταν μόνο οι πολιτικές μεταβολές αλλά και οι τραυματικές εμπειρίες των εκατομμυρίων θυμάτων που έχασαν τη ζωή τους, την πατρίδα τους και τον τρόπο ζωής τους.

Βασικό επιχείρημα αυτής της εργασίας είναι πως η ενσωμάτωση των προσφύγων του μεσοπολέμου στην Ελλάδα δεν έγινε χωρίς αντιστάσεις. Αντίθετα με ό,τι πιστεύεται σήμερα, δηλαδή ότι οι πρόσφυγες έγιναν εύκολα δεκτοί από την ελληνική κοινωνία ως ομοεθνείς και ότι οι πιεστικότερες δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν ήταν οι πρακτικές, υλικές δυσκολίες της αποκατάστασης, το πρόβλημα ήταν πολύ πιο σύνθετο. Αντιπροσφυγικά αισθήματα είχαν εκδηλωθεί ήδη από την εποχή του Εθνικού Διχασμού, και μάλιστα η αντιπάθεια για τους πρόσφυγες είχε ενταχθεί και στην αντιπαλότητα βενιζελικών – αντιβενιζελικών. Ας μην παραβλέπουμε ότι οι κάτοικοι της Παλαιάς Ελλάδας πολύ λίγο ήταν διατεθειμένοι να πάνε να πολεμήσουν στη Μικρά Ασία για τους πληθυσμούς αυτούς και ότι ήταν στη βάση αυτού του συνθήματος που πύκνωσαν τις τάξεις του αντιβενιζελισμού και έχασε ο Βενιζέλος τις εκλογές το 1920. Αν και η στάση τους μπορεί να αποδοθεί εν μέρει στην αναμφισβήτητη κόπωση που είχαν επιφέ-

ρει οι μακροχρόνιοι πόλεμοι, η κόπωση δεν εξηγεί πλήρως την απροθυμία. Θα πρέπει εδώ να συνυπολογιστεί ότι οι Νέες Χώρες καθώς και αυτές που ακόμα διεκδικούνταν δεν είχαν ενταχθεί στο εθνικό φαντασιακό ως ισότιμο ελληνικό έδαφος. Το ίδιο ισχύει και για τον πληθυσμό τους. Έτσι λοιπόν η Μικρασιατική Εκστρατεία δεν ενέπνεε τα ίδια αισθήματα πατριωτισμού που είχαν εμπνεύσει, για παράδειγμα, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, στην περίπτωση των οποίων η ελληνικότητα της Μακεδονίας είχε πολύ περισσότερο καλλιεργηθεί στο φαντασιακό της εθνικής ιδεολογίας.⁴ Πώς λοιπόν οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τα Βαλκάνια θα ξεπερνούσαν το φράγμα του αποκλεισμού τους από το εθνικό φαντασιακό; Πώς θα μετατρέπονταν από «τουρκομερίτες» και «γιαουρτοβαφτισμένοι» σε ισότιμους Έλληνες πολίτες;

Η πρόκληση εδώ ήταν διπλή: από τη μια μεριά ήταν η αντιμετώπιση της εκπροιομίου περιθωριοποίησης των προσφύγων στο κατώτερο σκαλοπάτι της κοινωνικής ιεραρχίας και στα όρια του εθνικού φαντασιακού, και από την άλλη το πώς θα αποκτούσαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες συνείδηση ελληνικότητας. Και οι δύο προκλήσεις ήταν σύνθετες. Σε όλη την Ευρώπη, η οποία εκείνη την περίοδο συγχλωνίζεται από ξεριζωμένους πληθυσμούς, οι πρόσφυγες συγκροτούν τους νέους «απόβλητους» της κοινωνίας. Δεν πρόκειται για ελληνική ιδιαιτερότητα. Στη βάση αυτού του διαχωρισμού βρίσκεται η κατηγοριοποίηση των μεταναστών και των προσφύγων ως «ξένων», ως ανθρώπων που «δεν ανήκουν» στον συγκεκριμένο τόπο. Θεωρούνται επικίνδυνοι, γιατί απειλούν τα κεκτημένα και τα διεκδικούμενα του ντόπιου πληθυσμού.⁵ Αντιπροσωπεύουν την ετερότητα, που τώρα δεν βρίσκεται εκτός αλλά εντός των συνόρων και που αντιμετωπίζεται ως ακόμη πιο επικίνδυνη εξαιτίας της οικονομικής εξαθλίωσης. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι η συλλήβδην κατηγοριοποίησή τους ως προσφύγων είναι αποτέλεσμα όχι του τρόπου που προσδιορίζονταν από τη Συνθήκη της Λωζάννης, όπου ο όρος που χρησιμοποιήθηκε για όσους ανταλλάχθηκαν ήταν «μετανάστες» (emigrants), αλλά του σημασιοδοτικού πλαισίου που είχε διαμορφώσει η εμπειρία των επαναλαμβανόμενων προσφυγικών ρευμάτων από τις αρχές του 20ού αι.⁶ Με άλλα λόγια, η

4. Αναλυτικά για τον τρόπο που η Μικρά Ασία δεν είχε ενταχθεί ακόμη στο εθνικό φαντασιακό και κυρίως στην ελληνική πολιτική με τον ίδιο τρόπο με τη Μακεδονία βλ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγίδος*, σ. 65-89.

5. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ είναι το πογκρόμ εναντίον των Ελλήνων μεταναστών στο Τορόντο του Καναδά από τους Καναδούς στρατιώτες που επέστρεφαν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και θεώρησαν την ευημερία της ελληνικής κοινότητας προκλητική σε σχέση με την εξαθλίωση που βίωναν οι ίδιοι. Βλ. Thomas W. Gallant, *Violent August: The 1918 Anti-Greek Riot in Toronto*, Τορόντο: Dimitra & Canadian Hellenic Historical Society 2008.

6. «Η έκφρασις “μετανάστης” εν τη παρούση Συμβάσει, περιλαμβάνει πάντα τα φυσικά και νομικά πρόσωπα τα μέλλοντα να μεταναστεύσωσιν ή έχοντα μεταναστεύσει από της 18ης

Συνθήκη της Λωζάννης αφενός έβαλε σε κανονιστικά πλαίσια και οριστικοποίησε μια σειρά μετακινήσεις που στο μεγαλύτερο μέρος τους είχαν ήδη συμβεί, και αφετέρου συγκρότησε τα υποκείμενά της ως κοινωνική και πολιτική κατηγορία. Η ταυτότητα του ανταλλάξιμου, του πρόσφυγα, ήταν λιγότερο μια ταυτότητα που κουβάλησαν μαζί τους όσοι προσπαθούσαν να γλιτώσουν από τη βία του πολέμου και περισσότερο μια ταυτότητα την οποία ενδύθηκαν φτάνοντας στο ελληνικό έδαφος, μέσα από μια σειρά επιτελεστικών πρακτικών (από την καταγραφή τους στα λιμάνια ως την έκδοση της προσφυγικής ταυτότητας και τη σχέση τους με την Επιτροπή Αποκατάστασης).⁷

Ωστόσο, παρά τον τρόπο που αντιμετώπιζαν τα κράτη τους πρόσφυγες –ως ομοιογενείς, αδιαφοροποίητες ομάδες πληθυσμού–, οι διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους ήταν εμφανείς και πολλές φορές διχαστικές. Στην ελληνική περίπτωση οι διαφοροποιήσεις αυτές είχαν κυρίως τον χαρακτήρα της τοπικότητας (αν και δεν έλειπαν και οι κοινωνικές διαφορές, συχνά δε και ο συνδυασμός τους). Η τοπικότητα υπερίσχυε στον τρόπο αυτοπροσδιορισμού των προσφύγων, διότι αντιστοιχούσε στην κοινότητα, στη βιωμένη δηλαδή ταυτότητα που τους προσδιόριζε όσο ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πώς θα μετατρεπόταν η βιωμένη ταυτότητα σε φαντασιακή, η κοινοτική ταυτότητα σε εθνική; Και πώς θα ξεπερνούσαν οι τοπικές αλλά και κοινωνικές διαφορές; Ανάμεσα στους πρόσφυγες ήταν και άνθρωποι με καταγωγή από τις ορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που είχαν φτάσει στην Ελλάδα την αμέσως προηγούμενη περίοδο και είχαν προλάβει να ενταχθούν στον κοινωνικό ιστό. Πρόκειται για την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης, αφού ως πρόσφυγες αναγνωρίστηκαν όχι μόνο όσοι έφυγαν τον καιρό της σφαγής ή του πολέμου ούτε όσοι έφυγαν με την ανταλλαγή, αλλά το σύνολο των Ελλήνων που έφτασαν στο ελληνικό κράτος από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά το 1912. Με άλλα λόγια, ως πρόσφυγες αναγνωρίστηκαν και άνθρωποι που είχαν φτάσει στην Ελλάδα για σπουδές ή για επαγγελματική σταδιοδρομία το παραπάνω διάστημα, ιδιαίτερα άνθρωποι από εύπορες οικογένειες των πόλεων της Μικράς Ασίας, της Θράκης και του Πόντου. Αυτοί οι παλιοί πρόσφυγες, μορ-

Οκτωβρίου 1912», *Σύμβασις περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών και πρωτόκολλον υπογραφέντα τη 30 Ιανουαρίου 1923*. Αναλυτικά για τη Συνθήκη της Λωζάννης βλ. Maria Repoussi, «La Grèce et la Turquie 1919-1923. Évolution et Rencontre à travers les avatars de la “Grande Idée”», διδακτορική διατριβή, Paris I-Sorbonne, Τμήμα Ιστορίας Διεθνών Σχέσεων 1988. Επίσης Onur Yildirim, «Diplomats and refugees: Mapping the Turco-Greek exchange of populations, 1922-1934», διδακτορική διατριβή, Princeton University 2002, και Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean*.

7. Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: 2003, σ. 148-174.

φωμένοι και ενταγμένοι κατά το πλείστον στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δίκτυα της ελληνικής κοινωνίας, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία ενσωμάτωσης των νέων προσφύγων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Πώς διαμεσολαβήθηκε η ενσωμάτωση από αυτούς τους διανοούμενους; Σε προηγούμενες δεκαετίες θα μιλούσαμε για οργανικούς διανοούμενους, για διανοούμενους δηλαδή που προέρχονται «οργανικά» από κάποια ομάδα και αρθρώνουν μέσω πολιτισμικών πρακτικών αυτό που η πλειοψηφία των μελών της ομάδας δεν μπορεί να εκφράσει για τον εαυτό της.⁸ Σήμερα, με τη νέα βεντάλια ερωτημάτων που χρησιμοποιούμε για να κατανοήσουμε το παρελθόν, ο φακός εστιάζει λίγο διαφορετικά. Χωρίς να αμφισβητείται ο κρίσιμος, διαμεσολαβητικός ρόλος των διανοουμένων στη διαδικασία αυτή, αυτό που μας ενδιαφέρει να καταλάβουμε είναι όχι μόνο το πώς διαμεσολάβησαν δύο πραγματικότητες, του ελληνικού κράτους και των προσφύγων, αλλά και πώς μέσα από τη διαμεσολάβησή τους προέκυψε μια νέα πραγματικότητα, με διαφορετικές ορίζουσες: ένα νέο «καθεστώς αλήθειας».⁹ Μέσα από αυτή τη διαδικασία μεταβλήθηκαν και οι δύο ομάδες και τέθηκαν οι βάσεις για τη μοντέρνα ελληνικότητα, που συμπεριλάμβανε όμοια γηγενείς και πρόσφυγες.¹⁰ Κλειδί εδώ είναι η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης σε όλες τις εκφάνσεις της, τόσο της επικοινωνιακής όσο και της πολιτισμικής μνήμης, καθώς και του τρόπου που επέδρασε ο ξεριζωμός στην ανα)διαμόρφωσή της. Με άλλα λόγια οι «συντοπίτες διανοούμενοι» αποτέλεσαν τον καταλύτη που έθεσε σε κίνηση μια διαδικασία «μεταμόρφωσης» των προσφύγων της Ελλάδας του μεσοπολέμου, διαδικασία η οποία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την ενεργητική τους συμμετοχή.¹¹

Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά αυτής της διαδικασίας; Η διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας δεν είναι μόνο κρατική υπόθεση, δεν είναι δηλαδή είναι μια ιδεολογία που επιβάλλεται από την κορυφή προς τη βάση, αλλά βρίσκεται στο σημείο συνάντησης της επίσημης κρατικής ιδεολογίας με τα τοπικά αφηγήματα.¹²

8. Αντόνιο Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα: Στοχαστής 1978, σ. 53-59.

9. Ο όρος με το νόημα που αποδίδει σ' αυτόν ο Μισέλ Φουκώ, ως ένα πλέγμα εξουσίας (θεσμικό, πολιτικό και οικονομικό) που ορίζει το τι είναι αληθές και τι εσφαλμένο. Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Αθήνα: Ύψιλον 1987, σ. 35.

10. Για τη διαμόρφωση της ελληνικότητας στον μεσοπόλεμο βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Οδυσσεύς 2006.

11. Για τον τρόπο που οι ιστορικοί συμμετέχουν στη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας βλ. Stefan Berger / Chris Lorenz, «Introduction», στο Stefan Berger / Chris Lorenz (επιμ.), *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Palgrave Macmillan 2015, σ. 1-25.

12. Για τη σημασία της τοπικότητας στη διαμόρφωση του εθνικού αφηγήματος βλ. με-

Επομένως, εδώ θα διερευνήσουμε πώς οι πρόσφυγες, οικονομικά και κοινωνικά περιθωριοποιημένοι, αμφισβήτησαν το κυρίαρχο αφήγημα ελληνικότητας και κατόρθωσαν να δημιουργήσουν χώρο σε αυτό για τον εαυτό τους. Οι πρακτικές που ακολούθησαν δεν αφορούσαν βέβαια μόνο παρεμβάσεις στην κατεύθυνση της αλλαγής του πλαισίου στο οποίο καλούνταν να ενταχθούν. Με τις αλλαγές αυτές επανασυγκρότησαν και τις δικές τους ταυτότητες. Και πάλι, δεν πρόκειται για ελληνική ιδιαιτερότητα. Σε όλες τις προσφυγικές και μεταναστευτικές κοινότητες, όπως έχουν υποστηρίξει σύγχρονες μελέτες, αναπτύσσεται μια δυναμική ισορροπία ανάμεσα στις πρακτικές αντίστασης και αμφισβήτησης του κυρίαρχου πλαισίου εξουσίας και των κατηγοριοποιήσεων που αυτό επιβάλλει και στις πρακτικές επανασυγκρότησης των ταυτοτήτων τους από τους ίδιους τους πρόσφυγες ή τους μετανάστες, με τρόπο ώστε να υπερβούν τους περιορισμούς και να ενταχθούν στην κοινότητα των πολιτών.¹³ Στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων, κεντρικό ρόλο στην προσπάθειά τους είχε ο τρόπος που αναμετρήθηκαν με το παρελθόν και το ενέταξαν στο παρόν τους, τόσο ως αφήγημα όσο και ως πρακτική. Όχι τυχαία. Το κατά πόσο μπορεί μια προσφυγική ή μεταναστευτική κοινότητα να βρει «κοινούς τόπους», σημεία αναφοράς, στην κοινότητα υποδοχής είναι καθοριστικής σημασίας για τις πιθανότητες και τους όρους της ένταξής της σε αυτήν.¹⁴ Πρόκειται για μια κλίμακα στην οποία η οικειότητα μπορεί να αποκτά διαφορετικές διαβαθμίσεις και χρωματισμούς: μπορεί να αφορά (εξ ορισμού στη συγκεκριμένη περίπτωση) τη θρησκεία, αλλά και τη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα, την αναφορά σε ένα κοινό παρελθόν. Με εξαίρεση τις μεγάλες αστικές κοινότητες των παραλίλων, σπάνια συνυπήρχαν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά στους πρόσφυγες του 1922. Σε κάθε κοινότητα υπερίσχυαν διαφορετικά στοιχεία, με βάση την εμπειρία της. Αν, για παράδειγμα, οι Καραμανλήδες εξισορρόπησαν την τουρκοφωνία με τη συστηματική καλλιέργεια της ιστοριογραφίας ήδη πριν τον ξεριζωμό, οι Μπαφρα-

ταξύ άλλων Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930*, Ίθακα: 1995. Για τον τρόπο που οι πολίτες, μέσα από τους συλλόγους και τις συσσωματώσεις τους διαμορφώνουν, δημιουργούν χώρο στο επίσημο μνημονικό αφήγημα για τη δική τους εμπειρία σε ό,τι αφορά το παρελθόν βλ. John Bodnar, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Πρίνστον: 1992.

13. Διαφωτιστική εδώ η μελέτη της Aihwa Ong για τους μετανάστες από την Καμπότζη στις ΗΠΑ. Βλ. Aihwa Ong, *Buddha is Hiding*, University of California Press 2003, σ. 276.

14. Andreas Huyssen, «Diaspora and nation: Migration into other pasts», στο Marie-Aude Baronian / Stephan Besser / Yolande Jansen (επιμ.), *Diaspora and Memory*, Νέα Υόρκη: Rodopi 2007, σ. 81-96. Emilia Salvanou, «Muslims in Athens: Narratives and strategies of belonging», *Journal of Modern Greek Studies* 32/2 (Οκτώβριος 2014), σ. 339-366.

λήδες αντιμετώπισαν το κοινωνικό στίγμα της τουρκοφωνίας με υπεραναπλήρωση σε ό,τι αφορούσε τη θρησκευτική τους ταυτότητα.¹⁵

Κεντρικό στοιχείο της ταυτότητας των προσφύγων ήταν η θρησκεία. Με βάση αυτή άλλωστε επιβλήθηκε ο ξεριζωμός από τις πατρίδες τους. Αντίστοιχα κεντρικό ρόλο έπαιξε στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους και η τοπικότητα. Αναφορικά με τη θρησκεία, δεν υπήρχε ζήτημα όσον αφορά την ένταξη των προσφύγων στο εθνικό φαντασιακό. Το ζητούμενο ήταν να διαχειριστούν την τοπικότητα με τρόπο ώστε να εντάξουν τις πατρίδες στους στο εθνικό αφήγημα, στο αφήγημα δηλαδή του παρελθόντος που βρισκόταν στον πυρήνα της συγκρότησης της ταυτότητας του νέου ελληνικού κράτους. Με άλλα λόγια, το ζητούμενο και ο στόχος ήταν να «μεταφραστεί» το παρελθόν των προσφύγων, η πρόσφατη εμπειρία τους αλλά και ο τρόπος που κατανοούσαν την ιστορικότητά τους, κατά τρόπο που να έχει νόημα, και άρα θέση, στο υπάρχον αφήγημα της ελληνικότητας. Η «μετάφραση» συνεπώς εδώ ως πολιτισμική πρακτική, που καθιστά το κείμενο κατανοητό μέσω και χάρη στη μετουσίωσή του σε γέφυρα ανάμεσα σε δύο πολιτισμικά συστήματα.¹⁶ Ωστόσο, το «κείμενο» του παρελθόντος στην περίπτωση αυτή δεν θα μπορούσε να είναι μόνο διανοητικό. Η συνάρθρωση ενός καινούριου ιστορικού αφηγήματος που θα ευθυγραμμιζόταν με το παπαρηγοπούλειο σχήμα της ιστορίας του ελληνοισμού ήταν βέβαια ο κυριότερος στόχος των διανοουμένων που ανέλαβαν τη μετάφραση. Δεν ήταν όμως αρκετό. Γιατί το ζητούμενο δεν ήταν μόνο να πειστούν οι «άλλοι», εν προκειμένω η ελληνική κοινωνία και το κράτος, για την «ελληνικότητα» των προσφύγων, αλλά να μπορέσουν και οι ίδιοι οι πρόσφυγες να δουν την ελληνικότητά τους μέσα στα νέα πλαίσια, μέσω δηλαδή μιας βιωμένης στο μεγαλύτερο μέρος της τοπικότητας που πλέον θα είχε διαμεσολαβηθεί από την εθνική ιδεολογία. Και εδώ ήταν που έπαιξαν κρίσιμο ρόλο οι ιστορικές πρακτικές. Υιοθετώντας και

15. Για τους Καραμανλήδες και τους όρους με τους οποίους διεκδίκησαν και εντάχθηκαν στην εθνική κοινότητα βλ. Ioanna Petropoulou, «Changing frames of historiography: Cappadocian stories», *Historien* 4 (2013), σ. 206-213, και Sia Anagnostopoulou, «Greek diplomatic authorities in Anatolia», στο Evangelia Balta / Matthias Kappler (επιμ.), *Cries and Whispers in Karamanlidika Books: Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies / Πρακτικά Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου Καραμανλίδικων Σπουδών* (Λευκωσία, 11-13 Σεπτεμβρίου), Harrassowitz Verlag 2010, σ. 63-78. Για τους Μπαφραλήδες του Πόντου βλ. Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασακί Μιλλέτ, Ζήτη το έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2001.

16. Για τη μετάφραση ως πολιτισμική πρακτική μέσα από την οποία παράγονται νέοι χώροι νόηματος και επαναπροσδιορίζεται οι ταυτότητες (του «εαυτού» και του «άλλου») βλ. τη μελέτη της Gayatri Chakravorty Spivak «The Politics of Translation», στο Gayatri Chakravorty Spivak, *Outside in the Teaching Machine*, Νέα Υόρκη: Routledge 1993, σ. 179-200.

συστηματικά επιτελώντας μια σειρά από πρακτικές που καθιστούσαν το παρελθόν βίωμα, οι πρόσφυγες διαμόρφωσαν σταδιακά νέες συλλογικότητες που, χωρίς να ακυρώνουν τις βιωμένες ταυτότητες του παρελθόντος, μπορούσαν να τις διαμεσολαβήσουν ώστε να καταστούν αναγνώσιμες και αναγνωρίσιμες από τα διανοητικά σχήματα του ελληνικού κράτους.¹⁷ Προσφυγικοί σύλλογοι και περιοδικά αλλά και πρακτικές που υιοθετούν, από διαγωνισμούς μέχρι υποτροφίες και προικοδοτήσεις, δημιουργούν σταδιακά νέες συλλογικότητες που προσδιορίζονται μεν μέσω της αναφοράς τους στο παρελθόν, στις πατρίδες δηλαδή που άφησαν πίσω, αλλά ταυτόχρονα είναι βιωμένες στο παρόν και προσανατολίζουν τη δράση τους με οδηγό την προσδοκώμενη πλήρη ενσωμάτωση, δηλαδή το μέλλον. Και οι εκφάνσεις της διαχείρισης του παρελθόντος από τους πρόσφυγες, δηλαδή η ενασχόλησή τους με το παρελθόν τόσο ως διανοητική πράξη όσο και ως πρακτική, είναι κεντρικής σημασίας για τον τρόπο που κατανοούμε μέχρι σήμερα την ιστορία που αφορά τα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και την περίοδο του μεσοπολέμου και της προσφυγικής αποκατάστασης. Η ιστοριογραφία δηλαδή του προσφυγικού ζητήματος και της Μικρασιατικής Καταστροφής συναρτήθηκε εν πολλοίς, όπως θα φανεί στη συνέχεια, με τις ίδιες διαδικασίες μέσω των οποίων οι πρόσφυγες διαμόρφωσαν και ανέδειξαν τη μνήμη τους.

Η μελέτη της μνήμης

Η προσφυγική μνήμη θέτει ένα γενικότερο ζήτημα: Πώς μελετάμε τη μνήμη; Είναι αξιόπιστη; Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στην ιστορία και τη μνήμη; Πολύ συχνά η μνήμη αντιμετωπίζεται ως το παρακατιανό αδελφάκι της ιστορίας. Σχετίζεται βέβαια με το παρελθόν, αλλά όλο και κάπου «υστερεί» σε σχέση με την «αντικειμενικότητα» της ιστορίας. Η μνήμη διαθλά και παραποιεί ενίοτε όσα συνέβησαν στο παρελθόν, κουβαλά μαζί της συναίσθημα, συχνά εκφράζει περισσότερο το πώς το συναίσθημα ή η γνώση που αποκτήθηκε εκ των υστέρων μετέφρασε την εμπειρία παρά τα ίδια τα γεγονότα.¹⁸ Γι' αυτό και είναι δυναμική, πλαστική και ευμετάβλητη. Ωστόσο, ο ρόλος της είναι καθοριστικός αν θέλουμε να κατανοήσουμε πώς θυμούνται το παρελθόν τόσο όσοι το έζησαν όσο και αυτοί στους οποίους κληροδοτήθηκε – τις περισσότερες φορές ως «χρέος». Μιλάμε άλλωστε πολύ

17. Για τη σημασία της μελέτης των ιστορικών πρακτικών βλ. Paul Herman, «Performing history: How historical scholarship is shaped by epistemic virtues», *History and Theory* 50/1 (2011), σ. 1-19.

18. Daniel L. Schacter, *The Seven Sins of Memory (How the Mind Forgets and Remembers)*, Βοστώνη: Houghton Mifflin 2001, σ. 9.

περισσότερο για το χρέος απέναντι στη μνήμη απ' ό,τι απέναντι στην ιστορία. Ή, ακριβέστερα, όταν μιλάμε για το χρέος απέναντι στην ιστορία, μιλάμε συνήθως για το χρέος απέναντι στο (προσδοκώμενο) μέλλον, ενώ όταν μιλάμε για το χρέος απέναντι στη μνήμη, αναφερόμαστε συνήθως στο χρέος απέναντι στο παρελθόν και τα τραύματα που κουβαλάει μαζί του.¹⁹

Ο διαχωρισμός της ιστορίας από τη μνήμη γίνεται ουσιαστικά μόλις τον 19ο αι., με τη διαμόρφωση της ιστορίας ως επιστημονικού κλάδου και την επικράτηση του ιστορισμού ως κυρίαρχου παραδείγματος ιστορικής γνώσης. Η λεπτομερής και επισταμένη αναφορά στο «αρχείο», η ανάγκη ενδεδειγμένης διασταύρωσης και επαλήθευσης των πληροφοριών, η σχεδόν μεταφυσική σύνδεση θείας βούλησης και παρελθόντος μέσα στο αρχείο και στα κείμενα των ιστορικών, διαμόρφωσαν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο η μνήμη και η υποκειμενικότητά της δεν είχαν θέση.²⁰

Ωστόσο, οι άνθρωποι εξακολουθούσαν να βιώνουν τα μικρά και τα μεγάλα γεγονότα της καθημερινότητας – εμπειρίες που δεν «χωρούσαν» στις επίσημες αφηγήσεις της ιστορίας. Η ασφυξία μεγάλωνε όσο δραματικότερες γίνονταν οι εμπειρίες. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε το πλαίσιο μέσα και μέσω του οποίου άρχισε να διαμορφώνεται σταδιακά ο προβληματισμός για τη μνήμη. Όχι ως βιολογικό φαινόμενο – αυτός είχε αρχίσει να αναπτύσσεται ήδη από το τέλος του 19ου αι. και είχε συνδεθεί κυρίως με τις μεγάλες προόδους στην ιατρική – αλλά ως συλλογική μνήμη, ως ο τρόπος με τον οποίο νοσηματοδοτεί μια κοινότητα ανθρώπων τις (ατομικές και συλλογικές) εμπειρίες των μελών της.²¹ Με την έννοια αυτή, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επανακαθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα ερωτήματα που έθεταν οι άνθρωποι για το παρελθόν τους καθώς και τον τρόπο που φαντάζονταν την ανασυγκρότησή του. Ζητούμενο ήταν να βρεθεί χώρος και για τις εμπειρίες των απλών ανθρώπων, για την ιστορία αυτή που δεν θα κατέγραφαν οι ιστορίες του πολέμου ή οι εθνικές ιστορίες. Ο πόλεμος αυτός, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμά του για καθέναν από τους εμπλεκόμενους, ήταν ένα βαθύ τραύμα για τον ευρωπαϊκό κόσμο. Τραύμα με την ψυχαναλυτική έννοια, της διάρρηξης της συνέχειας, και τραύμα με την έννοια της ανοιχτής πληγής, αυτής που επιτάσσει την άμεση επούλωσή της προκειμένου να γίνει δυνατή η μετάβαση σε μια επόμενη κατάσταση. Το άμεσο, το απολύτως φανερό στην καθημερινότητα, ήταν τα εκατομμύρια των νεκρών και των τραυματιών, τόσο στρατιωτών όσο και αμάχων. Αν και οι ακριβείς υπολογισμοί είναι δύσκολοι, σχεδόν αδύνατοι, οι νεότερες έρευνες υπολογίζουν ότι σκοτώθηκαν

19. Χαρακτηριστικό για τη λειτουργία αυτή της μνήμης το βιβλίο του Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory*, University of Washington Press 1996.

20. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; σ. 81-89.

21. Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Οξφόρδη: Oxford University Press 1975.

περισσότεροι από 10.000.000 στρατιώτες και ότι σε πολλές περιπτώσεις (όπως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για παράδειγμα) οι άμαχοι που πέθαναν εξαιτίας των κακουχιών του πολέμου ξεπερνούσαν ακόμη και τους νεκρούς της μάχης.²² Οι απώλειες του πολέμου σε ανθρώπινες ψυχές ξεπέρασαν κάθε προηγούμενο. Την εικόνα συμπλήρωναν οι πρόσφυγες. Εκατομμύρια ξεριζωμένοι, θυσία στον βωμό της αναδιοργάνωσης της Ευρώπης σε εθνικά κράτη. Τι θα γινόταν με τις δικές τους ιστορίες; Ποιο νόημα θα δίναν στα βάσανά τους οι ανάπηροι, οι ξεριζωμένοι και οι ορφανεμένοι, ώστε να βρουν τη δύναμη να συνεχίσουν να ζουν;

Η συζήτηση για τη μνήμη και τους μηχανισμούς της που είχε αναπτυχθεί τα χρόνια που προηγήθηκαν του πολέμου αποτέλεσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν στη συνέχεια οι προβληματισμοί για τη μνήμη ως συλλογικό και κοινωνικό φαινόμενο. Ήδη από το τέλος του 19ου αι. και κυρίως τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ού, διανοούμενοι όπως ο Γάλλος φιλόσοφος Ανρί Μπεργκσόν, ο Γερμανός ιστορικός τέχνης Άμπυ Βάρμπουργκ, ο Άγγλος ψυχολόγος, κοινωνικός ανθρωπολόγος και ψυχίατρος Ο.Χ.Ρ. Ρίβερς, ο Γάλλος συγγραφέας Μαρσέλ Προυστ, ο Γερμανός συγγραφέας Τόμας Μαν και ο Αυστριακός ψυχίατρος Ζίγκμουντ Φρόυντ είχαν διαμορφώσει το πλαίσιο μιας συζήτησης για τη μνήμη, το οποίο μεταμορφώθηκε μετά την εμπειρία του πολέμου. Τομή στη μεταμόρφωση αυτή αποτέλεσε η συμβολή του Μωρίς Αλμπβάκς. Στο έργο του *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, που εκδίδεται το 1925, ο Αλμπβάκς απομακρύνεται από το πλαίσιο της προηγούμενης συζήτησης περί μνήμης, υποστηρίζοντας αφενός ότι η μνήμη δεν είναι ατομική αλλά συλλογική υπόθεση, και αφετέρου ότι δεν αφορά την ανάκληση εμπειριών που έχουν συμβεί στο παρελθόν αλλά την ορθολογική ανακατασκευή του παρελθόντος με στοιχεία και μηχανισμούς της ομάδας.²³ Υποστηρίζει ότι ενώ οι ατομικές μνήμες μπορεί να ξεθωριάσουν, η συλλογική μνήμη επιβιώνει και περνά από γενιά σε γενιά, μέσα από μηχανισμούς και πρακτικές που υιοθετεί η ομάδα. Συνεπώς, η μνήμη για τον Αλμπβάκς δεν αφορά το παρελθόν αλλά το παρόν και είναι πάντοτε κοινωνική – τόσο στη διαμόρφωση όσο και στη μεταβίβασή της.

Αυτού του τύπου η προσέγγιση της μνήμης –δηλαδή η μνήμη ως μια διαδικασία που αφορά το παρόν, είναι συλλογική και έχει υλικότητα– είναι καθοριστική για τον τρόπο που διαχειρίστηκαν τα κράτη στον μεσοπόλεμο τη μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μπορεί δηλαδή η προβληματική αυτή να μην είχε ακόμη πολιάσει τις ιστορικές σπουδές –αυτό θα συμβεί αρκετά αργότερα, όπως θα δούμε

22. Antoine Prost, «The dead», στο Jay Winter (επιμ.), *The Cambridge History of The First World War*, τ. Γ΄: *Civil Society*, Cambridge University Press 2014.

23. Ρίχα Μπενβενίστε, «Ο Maurice Halbwachs και το ζήτημα της μνήμης», Πρόλογος στο M. Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της Μνήμης*, Αθήνα: Νεφέλη 2013, σ. 9-23.

στη συνέχεια, και σίγουρα μετά την ανάδειξη της μνήμης του Ολοκαυτώματος-, αποτυπώνεται όμως στις πρακτικές που υιοθέτησαν τα εθνικά κράτη σχετικά με τους νεκρούς του πολέμου. Πράγματι, είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της Ευρώπης που έγινε τόσο συστηματική προσπάθεια να διαφυλαχθεί η μνήμη του πολέμου και των θυμάτων του, μέσα από μια διαδικασία που θα αποσαφήνιζε το νόημα της παράλογης κατά τα άλλα θυσίας.

Ποιο ήταν το νόημα της θυσίας; Πιθανότατα διέφερε από έθνος σε έθνος, σε συνάρτηση με το πολιτισμικό υπόβαθρο κάθε φορά. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στη Γαλλία, αυτό που υπογραμμιζόταν ήταν η έννοια της θυσίας μέσω της απώλειας της ζωής, ενώ σε άλλες, όπως στη Γερμανία, το βάρος μετατίθεται περισσότερο προς την καταστροφικότητα του πολέμου.²⁴ Σε κάθε περίπτωση όμως, είχαν ανεγερθεί σε όλη την Ευρώπη ειδικά για τον σκοπό αυτό μνημεία (οβελίσκοι, ηρώα, στρατιωτικά νεκροταφεία, τύμβοι, κενοτάφια αφιερωμένα στον Άγνωστο Στρατιώτη κλπ.), τα οποία αποτελούσαν το κέντρο των σχετικών τελετουργιών της μνήμης. Αναμφίβολα, πολύ συχνά τα μνημεία αυτά και η μνήμη που συνδέθηκε μαζί τους εργαλειοποιήθηκαν και εντάχθηκαν στη φαρέτρα των πολιτικών σχεδιασμών των εθνικών κρατών.²⁵ Ωστόσο, το κρίσιμο ζήτημα στο σημείο αυτό είναι άλλο. Αφορά τον τρόπο που η συλλογική μνήμη λειτούργησε την περίοδο αυτή ως μέσο για να επανεπιβεβαιωθούν οι δεσμοί και η ταυτότητα της κοινότητας – δεσμοί που είχαν πληγεί από τα τραύματα και τις απώλειες του πολέμου.

Συνέχεια στην προβληματική αυτή έρχεται να δώσει ο Γιαν Άσμαν με την εισαγωγή της έννοιας της πολιτισμικής μνήμης. Ο Άσμαν θεωρεί ότι η θέση του Αλμπβάκς πως η μνήμη περιορίζεται στον χρονικό ορίζοντα της ζωής των ανθρώπων που μετέχουν σε μια κοινωνία είναι ανεπαρκής, και προχωρά γι' αυτό στη διάκριση μεταξύ επικοινωνιακής και πολιτισμικής μνήμης. Με την πρώτη αναφέρεται σε ό,τι σε γενικές γραμμές ο Αλμπβάκς ορίζει ως κοινωνική μνήμη, ενώ με τη δεύτερη στη μνήμη που αφορά χρονικά πιο απομακρυσμένες εμπειρίες και μεταβιβάζεται μέσω των θεσμών, μνημείων και τελετουργιών μιας κοινωνίας.²⁶ Στην ίδια προβληματική, ο Κόννερτον εισάγει στη συζήτηση τον ρόλο της ενσώματης μνήμης και τον τρόπο που η συλλογική μνήμη μεταβιβάζεται μέσα από τη συμμετοχή σε ενσώματες αναμνησιακές τελετές.²⁷

24. Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, Cambridge University Press 2004, σ. 78.

25. Για την περίπτωση της Ελλάδας και της Βουλγαρίας βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια: Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Αθήνα: Πατάκης 2011.

26. J. Assmann / J. Czaplicka, «Collective memory and cultural identity», *New German Critique* 65 (1995), 125-133.

27. Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press 1989.

Οι συζητήσεις αυτές για τον τρόπο που διαμορφώνεται η κοινωνική/συλλογική μνήμη αφορούσαν κατεξοχήν συλλογικότητες που παρεμβάλλονταν μεταξύ του υποκειμένου και του έθνους.²⁸ Το έθνος το έβαλε για πρώτη φορά στη συζήτηση ο Πιέρ Νορά, με αφορμή την κρίση μνήμης και τον αναστοχασμό που προκάλεσαν στο γαλλικό διανοητικό περιβάλλον η εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και η κυβέρνηση του Βισύ. Ο Νορά αμφισβητεί μεν ότι είναι δυνατόν να γίνεται λόγος για ομοιογενή εθνική μνήμη, στρέφοντας την προσοχή του σε μικρότερες κοινότητες μνήμης (ευθυγραμμιζόμενος εδώ με τον Αλμπράκς), αλλά ταυτόχρονα συνθέτει, μέσα από τις διαφορετικές αυτές συλλογικές μνήμες, την εθνική μνήμη, η οποία έτσι εξακολουθεί να βρίσκεται στη ραχοκοκαλιά της ανάλυσής του. Έτσι, στο πολύτομο έργο του *Les lieux de mémoire* ο Νορά εισάγει την έννοια των «τόπων μνήμης», οι οποίοι, μέσα από την αποσπασματικότητά τους, όλοι μαζί συνθέτουν την πολιτισμική κληρονομιά της Γαλλίας.²⁹ «Τόπο μνήμης», σύμφωνα με τον Νορά, μπορεί να αποτελέσει ένα μνημείο, μια γιορτή, ένα κείμενο, μια τελετουργία κλπ., που λειτουργεί διορθωτικά στη ρωγμή που έχει δημιουργήσει στις βιωμένες κοινότητες μνήμης η επιτάχυνση της ιστορίας. Οι τόποι μνήμης, λοιπόν, έρχονται να υποκαταστήσουν τις βιωμένες κοινότητες, δημιουργώντας, μέσω των τελετουργιών με τις οποίες συνήθως είναι συνδεδεμένοι, μια αίσθηση κοινότητας και συνανήκειν με το εθνικό φαντασιακό, αποκαθιστώντας τη σύνδεση ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.³⁰

Σταδιακά, το ενδιαφέρον στις σπουδές της μνήμης μετακινήθηκε από την ίδια τη μνήμη στην αναπαράστασή της. Το βιβλίο των Χομπσμπάουμ και Ρέιντζερ *Η επινόηση της παράδοσης*, που εκδίδεται το 1983, είναι αυτό που καθιερώνει το ενδιαφέρον για τη μελέτη των αναπαραστάσεων με χαρακτήρα αναμνησιακό και των τελετουργιών στα πλαίσια των εθνικών κρατών ως πρακτικών μέσα από τις οποίες κατασκευάζονται και διαχέονται οι παραδόσεις του έθνους, λειτουργώντας στη συνέχεια ως συνδετικοί αρμοί.³¹ Συνεχίζοντας τον ίδιο προβληματισμό, ο Αλόν Κονφίνο και ο Πήτερ Φρίτσε έχουν υποστηρίξει ότι, παρόλο που οι θεσμοί και τα μνημεία που σχετίζονται με την πολιτισμική μνήμη μπορεί να φαίνονται

28. Ο Halbwachs θεωρεί ότι δεν είναι τα πλαίσια της εθνικής μνήμης αυτά στα οποία αναφέρεται όταν κάνει λόγο για κοινωνικά πλαίσια της μνήμης. Βλ. Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, Νέα Υόρκη: Harper & Row 1980, σ. 77.

29. Pierre Nora, *Realms of Memory*, 3 τόμοι, μτφρ. Arthur Goldhammer, Νέα Υόρκη: Columbia University Press 1996.

30. Pierre Nora, «Between memory and history: Les lieux de mémoire», *Representations* 26 (1989), σ. 7-24.

31. Eric Hobsbawm / Terence Ranger (επιμ.), *The invention of tradition*, Cambridge University Press 1983 (ελλ. έκδ.: *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα: Θεμέλιο 2004).

σταθερά, η ίδια η πολιτισμική μνήμη είναι μια δυναμική διαδικασία, που επαναπροσδιορίζεται και επαναπαράγεται διαρκώς μέσα από κοινωνικά δίκτυα.³² Την προβληματική αυτή εμπλουτίζει το έργο του Τζέυ Ουίντερ, ο οποίος μετακινεί το ενδιαφέρον από τις πρακτικές του κράτους στον τρόπο που διαμορφώνουν τη συλλογική τους μνήμη τα ίδια τα υποκείμενα που βίωσαν την εμπειρία, τονίζοντας με τον τρόπο αυτό τον καθοριστικό ρόλο του υποκειμένου στη διαμόρφωση τόσο του μνημονικού αφηγήματος όσο και των επιτελεστικών πρακτικών νοηματοδότησής του.³³ Οι μελέτες της Αν Ρίγκνεϊ πάνω στην πολιτισμική μνήμη στρέφουν τη συζήτηση στη συνάντηση λογοτεχνικής παραγωγής και συλλογικής μνήμης, για να δείξουν, ακολουθώντας την προβληματική του Χέυντεν Ουάιτ, ότι περισσότερο από τη μνήμη όσων «πραγματικά συνέβησαν», αυτό που εντυπώνεται και διαμορφώνει τη συλλογική μνήμη είναι το αφήγημά τους. Με τον τρόπο αυτό, το δρών υποκείμενο που διαμορφώνει το αφήγημα αναδεικνύεται σε ενεργητικό και καθοριστικό παράγοντα της διαδικασίας διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης, και ταυτόχρονα επαναξιολογούνται οι πολιτισμικές πρακτικές ως επιτελέσεις μέσα από τις οποίες μεταδίδονται και επανανοηματοδοτούνται τα μνημονικά αφηγήματα.³⁴ Στην ίδια προβληματική εντάσσεται και η συζήτηση για τη μεταμνήμη, όρο που εισάγει η Μαριάννε Χιρς προκειμένου να αναφερθεί στη μνήμη που δεν αφορά γεγονότα τα οποία έχουν βιώσει τα υποκείμενα ή με τα οποία έχουν εξοικειωθεί μέσω της πολιτισμικής μνήμης, αλλά γεγονότα στα οποία έχουν επενδύσει συναισθηματικά χάρη στην άμεση εμπειρία συγγενικών τους προσώπων της προηγούμενης γενιάς και στον τρόπο που τους τα έχουν μεταφέρει στην καθημερινή τους εμπειρία.³⁵

Ξεχωριστό κεφάλαιο στις μνημονικές σπουδές αποτελεί η έννοια του τραύματος, η οποία συνδέεται περισσότερο με το ενδιαφέρον για την εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, του Ολοκαυτώματος και των επιζώντων, και με την παραδοχή ότι οι μνήμες αυτές, με τη μορφή μαρτυρίας, προσφέρουν πολύτιμους δρόμους για τη μετατροπή ατομικών μνημών σε συλλογική μνήμη της τραυματικής εμπειρίας

32. Alon Confino / Peter Fritzsche, «Introduction: Noises of the past», στο Alon Confino / Peter Fritzsche (επιμ.), *The Work of Memory: New Directions in the Study of German Society and Culture*, University of Illinois Press 2002, σ. 1-24.

33. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning*, K. Tilmans / F. Van Vree / J.M. Winter, *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, Amsterdam University Press 2010.

34. Ann Rigney, «The dynamics of remembrance: Texts between monumentality and morphing», στο Astrid Erll / Ansgar Nünning / Sara B. Young (επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Walter de Gruyter 2008.

35. Marianne Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Harvard University Press 1997, σ. 22.

με αξιώσεις αλήθειας στον δημόσιο χώρο. Το τραύμα ως ερμηνευτικό εργαλείο για τη μελέτη της μνήμης αντλεί βεβαίως από την ψυχιατρική και τη νευρολογία, στο πλαίσιο ωστόσο των κοινωνικών επιστημών διαφοροποιείται στον βαθμό που, περισσότερο από το να αφορά ψυχολογικές διεργασίες του υποκειμένου, αναφέρεται σε δραματικές και βίαιες εμπειρίες υποκειμένων που μέσω διαφορετικών διεργασιών κατέληξαν να αφορούν τον τρόπο με τον οποίο μια ολόκληρη ομάδα αντιλαμβάνεται το παρελθόν και το μέλλον της. Σ' αυτό το πλαίσιο, η διαδικασία του πένθους διευκολύνει εφόσον συντελεί ώστε να επιτευχθεί ένας διαφορετικός τρόπος ανάγνωσης του παρελθόντος –που σταδιακά το απεμπλέκει από το παρόν– και να δημιουργηθεί ένα νέο αφήγημα που εντάσσει την εμπειρία του τραυματικού γεγονότος σε διαφορετικά συμφραζόμενα, ώστε να αποκτήσει νόημα. Συνεπώς, τόσο η ανασηματοδότηση του τραυματικού γεγονότος όσο και το μνημονικό αφήγημα θα πρέπει να κατανοούνται ως μέρος της διαδικασίας πένθους (και άρα συνδεδεμένα με το τραύμα) και όχι προαπαιτούμενά της.³⁶ Ταυτόχρονα, ωστόσο, η πολιτισμική κατασκευή του συλλογικού τραύματος μπορεί να λειτουργήσει ως συνδετικός ιστός της κοινότητας τόσο στην πρώτη γενιά, αυτή που βίωσε δηλαδή τις τραυματικές εμπειρίες, όσο και στη δεύτερη ή την τρίτη γενιά, που μετέχει στο τραύμα μέσω της μεταμνήμης.³⁷

Συνδεδεμένη με τη συζήτηση για τη μνήμη και τον τρόπο που αυτή σχετίζεται με την πολιτισμική παραγωγή και την ιστορική κουλτούρα, τη δυναμική σχέση που αναπτύσσει δηλαδή μια κοινότητα με το παρελθόν της τόσο σε γνωσιακό όσο και σε υλικό επίπεδο, είναι η συζήτηση για τη νοσταλγία.³⁸ Η νοσταλγία, στο τέλος του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού, ερμηνευόταν με ιατρικούς όρους.³⁹ Σταδιακά, μεταπολεμικά και ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1980 η νοσταλγία αποκόπτεται από το ιατρικό ερμηνευτικό πλαίσιο και ερμηνεύεται με κοινωνικούς όρους, συνδεδεμένη

36. Βλ. σχετικά: Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, σ. 224-226. Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Βαλτιμόρη & Λονδίνο: Johns Hopkins University Press 1996. Dominick LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, Johns Hopkins University Press 2001.

37. Βλ. σχετικά C. J. Alexander, *Trauma: A Social Theory*, Polity Press 2012. Ειδικά για το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής βλ. Λίμπυ Τάτα Αρσέλ, *Με το διωγμό στην φυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα: Κέδρος 2014.

38. Για την έννοια της ιστορικής κουλτούρας βλ. Maria Grever, «Historical culture: A concept revisited», στο Mario Carretero / Stefan Berger / Maria Grever (επιμ.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, Palgrave Macmillan 2017, σ. 73-89.

39. Για μια ιστορία της νοσταλγίας την εποχή αυτή καθώς και τις περιπέτειες της νοσηματοδότησης της έννοιας στα διαφορετικά πεδία βλ. Jean Starobinski / William S. Kemp, «The idea of nostalgia», *Diogenes* 14/54 (1966).

με τον φόβο για απώλεια της ταυτότητας που μπορεί να επιφέρει η επιτάχυνση του ιστορικού χρόνου στην ύστερη νεωτερικότητα.⁴⁰ Με την έννοια αυτή, η νοσταλγία συνδέεται ευθέως με την πρόοδο, αποτελώντας αναπόφευκτη συνεπαγωγή της.⁴¹ Απαραίτητος όρος για να εμφανιστεί είναι η απογοήτευση από το παρόν μαζί με τη συνειδητοποίηση ότι δεν υπάρχουν δυνατότητες για αλλαγές στον δημόσιο χώρο – ότι το παρόν είναι οριστικό και το παρελθόν έχει τελειώσει ανεπιστρεπτί. Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τους Σω και Τσείς, η νοσταλγία εμφανίζεται λειτουργώντας ως επινοημένη παράδοση και αποκαθιστώντας για την κοινότητα δεσμούς που έχουν χαθεί.⁴² Έτσι, μπορεί η νοσταλγία να γράφεται σε συντελεσμένο μέλλοντα, αλλά επινοεί, στο παρόν, αφηγήματα για ένα παρελθόν που δεν υπήρξε, προκειμένου με βάση αυτό να σχεδιαστεί το προσδοκώμενο μέλλον.⁴³ Σε μια πραγματικότητα εκτεταμένων απωλειών που βιώθηκαν τραυματικά, η μνήμη πήρε τη μορφή της νοσταλγίας όχι για το παρελθόν που βιώθηκε, αλλά για τις δυνατότητες αυτού του παρελθόντος που έμειναν ματαιωμένες.

Παρότι οι προσεγγίσεις της νοσταλγίας ως ψυχολογικής κατάστασης συνδεδεμένης με την ανθρώπινη υπόσταση εξακολουθούν να υπάρχουν παράλληλα με τις προσεγγίσεις που αναδεικνύουν τις κοινωνικές αιτίες του φαινομένου, ένα νέο κύμα μελετών για τη νοσταλγία, πολύ πιθανά και με αφορμή την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, φαίνεται να αναδεικνύει το ιστορικό της υπόβαθρο.⁴⁴ Η Σβετλάνα Μπούμ διακρίνει δύο μορφές νοσταλγίας, που, αν και χρησιμοποιούν τα ίδια λίγο ως πολύ σύμβολα, καταλήγουν σε διαφορετικού τύπου αφηγήσεις: την αναπαλαιωτική και την αναστοχαστική. Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται

40. Στην κατεύθυνση αυτή σημαντικά, μεταξύ άλλων, συνέβαλαν τα έργα των: David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press 1985, και Fredric Jameson, *Postmodernism, Or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press 1991.

41. Τη θέση αυτή έχει αναπτύξει διεξοδικά η Μπούμ στο Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, Νέα Υόρκη: Basic Books 2002.

42. Christopher Shaw / Malcolm Chase, «The dimensions of nostalgia», στο Christopher Shaw / Malcolm Chase (επιμ.), *The Imagined Past: History and Nostalgia*, Manchester University Press 1989, σ. 1-17. Επίσης, David Lowenthal, «Nostalgia tells it like it wasn't», στο ίδιο, σ. 30.

43. Για την επινοήση του παρελθόντος από τη νοσταλγία βλ. Lowenthal, «Nostalgia tells it like it wasn't», σ. 18-32.

44. Ενδεικτικά, προσεγγίζουν τη νοσταλγία ως σύμφυτη της ανθρώπινης υπόστασης μεταξύ άλλων οι: Raymond Williams, *The country and the city*, Oxford University Press, 1975. K.K. Smith, «Mere nostalgia: notes on a progressive paratheory», *Rhetoric & Public Affairs* 3/4 (2000). C. Sedikides / T. Wildschut / D. Baden, «Conceptual issues and existential functions», *Handbook of Experimental Existential Psychology* (2004). B.S. Turner, «A note on nostalgia», *Theory, Culture & Society* 4/1 (1987).

για μια μορφή ιεροποίησης του παρελθόντος, λατρείας και προσπάθειας διατήρησης του αναλλοίωτου χαρακτήρα του, για νοσταλγία που εκβάλλει σε εθνικό παρελθόν και αφήγημα. Στη δεύτερη περίπτωση, πρόκειται περισσότερο για αναψήλαψη της παρελθούσας εμπειρίας, που έχει πιο προσωπικό χαρακτήρα και εκβάλλει σε προσωπική και συλλογική μνήμη.⁴⁵ Συνήθως, όταν το πρόβλημα είναι ο συνδυασμός εκτοπισμού και χρονικής απόστασης, είναι η αναπαλαιωτική νοσταλγία αυτή που επιστρατεύεται για να ανακουφίσει από το άλγος του τραύματος. Συνδυάζοντας την «πολιτισμική οικειότητα» με την ανάγκη να δώσει νόημα στο τραύμα της διάρρηξης των παραδοσιακών κοινοτήτων και των δεσμών ασφαλείας που αυτές προσέφεραν, η αναπαλαιωτική νοσταλγία εμπλέκεται στη διαδικασία δημιουργίας «επινοημένων παραδόσεων», από τις οποίες προκύπτουν κοινότητες που δεν πατάνε αποκλειστικά επάνω σε προϋπάρχοντες εθνικούς ή εθνοτικούς περιορισμούς. Αντίθετα, το τελικό αφήγημα επιλέγεται μέσα από πολλαπλές αφηγηματικές εκδοχές που προκύπτουν από τη διαδικασία επαναδιαμόρφωσης των κοινοτήτων και προβάλλεται ως μοναδικό, αποκλείοντας όλα τα εναλλακτικά αφηγήματα και παρουσιάζοντας την κοινότητα την οποία αφορά μόνιμα υπό πολιορκία, θύμα συνωμοσίας από εχθρούς από τους οποίους χρειάζεται υπεράσπιση.⁴⁶ Η επινόηση συνεκτικών σχημάτων προκειμένου το τραύμα να γίνει διαχειρίσιμο αφορά εξίσου άτομα, κοινότητες και έθνη, τα οποία μέσα από τη σχηματοποίηση και συγκεκριμενοποίηση της απώλειας εισέρχονται σε μια διαδικασία να το επεξεργαστούν και να πενήσουν. Η μοντέρνα νοσταλγία, πέρα από τα συγκεκριμένα πρόσωπα που παίρνει, πενθεί για το ότι η επιστροφή στην ενότητα του προνεωτερικού κόσμου είναι πια αδύνατη, και μαζί της αδύνατος ο προσδιορισμός ξεκάθαρων ορίων και αξιών.⁴⁷ Είναι η έκφραση της κατανόησης της καινούριας δομής του κόσμου που επιβάλλει η νεωτερικότητα, αποτέλεσμα της τεχνολογικής και επιστημονικής προόδου: πρόκειται για μια οργάνωση του κόσμου που διαλύει την ως τότε εμπειρική ενότητα της ανθρώπινης ζωής και την υπάγει στο συγκριτικό μέτρο της προόδου. Η δυσκολία αποδοχής αυτής της αλλαγής, η δυσκολία με άλλα λόγια της αποδοχής του γραμμικού, αφηρημένου χρόνου ως μέτρου της ανθρώπινης ζωής, είναι μεταξύ άλλων στη βάση της ανάδυσης της νοσταλγίας. Κατανοεί ο άνθρωπος την αλλαγή και τις καινούριες συνθήκες, το βλέμμα του όμως είναι στραμμένο προς τα πίσω.⁴⁸

45. Boym, *The Future of Nostalgia*, σ. 49.

46. Στο ίδιο, σ. 42-43.

47. Στο ίδιο, σ. 10-11.

48. Shaw / Chase, «The dimensions of nostalgia», σ. 7.

Η δομή του βιβλίου

Οι διεργασίες διαμόρφωσης της προσφυγικής μνήμης που διαπραγματεύεται η παρούσα μελέτη είναι εστιασμένες στους πρόσφυγες που κατάγονται από την Ανατολική Θράκη. Δεν αφορούν ωστόσο μόνο αυτούς. Περισσότερο από το να αποτελέσει μια ακόμη μελέτη για τη Θράκη, το βιβλίο θέλει να αναδείξει τη γραμματική της ενσωμάτωσης των προσφύγων στο εθνικό φαντασιακό: το περιεχόμενο μπορεί να άλλαζε ανάλογα με την περίπτωση, τόσο όμως οι πρακτικές όσο και το αφήγημα συνέχονται από μια κοινή δομή. Το να δούμε το σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού είναι δύσκολο, γιατί κάθε μία από τις προσφυγικές ομάδες είχε τις δικές της εστίες. Έτσι, θα επιλέξουμε μία από αυτές, όχι για να τη δούμε στην ιδιαιτερότητά της, αλλά για να τη διερευνήσουμε μέσα από στοιχεία που διασταυρώνονται με τις υπόλοιπες, ώστε στο τέλος να έχουμε ένα εργαλείο, μια κοινή γραμματική, για το σύνολο των προσφυγικών ομάδων.

Το πρώτο κεφάλαιο, «Ο μοντέρνος πρόσφυγας», διαπραγματεύεται τον τρόπο που οι πρόσφυγες του μεσοπολέμου, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους, αναδείχθηκαν σε διακριτή κοινωνική κατηγορία που έπαιξε κρίσιμο και καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνίας της νεωτερικότητας. Σε μια σύντομη εισαγωγή, το κεφάλαιο εξετάζει το προσφυγικό φαινόμενο στο ευρωπαϊκό του πλαίσιο και τον τρόπο με τον οποίο η ανάδυση του μοντέρνου πρόσφυγα συνδέεται τόσο με την εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τις αθρόες πληθυσμιακές μετακινήσεις που αυτός προκάλεσε όσο και με τις ανάγκες οργάνωσης του κόσμου που αναδύθηκε μετά το τέλος του. Στη συνέχεια εστιάζει στο προσφυγικό φαινόμενο στο ελληνικό πλαίσιο, προσεγγίζοντάς το τόσο στην ιστορικότητά του –στο πώς δηλαδή διαμορφώθηκε ως όψη της διαδικασίας εθνικοποίησης των Βαλκανίων στις αρχές του 20ού αι.– όσο και στον κοινωνικό του ρόλο στη συγκυρία του μεσοπολέμου. Επικεντρώνεται στην αμοιβαία δυναμική που αναπτύχθηκε μεταξύ του κράτους και των προσφύγων και στον τρόπο που οι πρόσφυγες αποτέλεσαν τον καταλύτη για την εφαρμογή μιας σειράς δομικών μεταρρυθμίσεων που αφορούσαν όχι μόνο τους πρόσφυγες αλλά το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο, «Ο πόλεμος και οι πρόσφυγες ως ιστοριογραφικό γεγονός», πραγματεύεται τις ιστοριογραφικές διαδρομές μέσα από τις οποίες ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος νοηματοδοτήθηκε και συγκροτήθηκε ως ιστοριογραφικό γεγονός μέσα σε διαφορετικά εθνικά πλαίσια. Σε ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση, δεν εστιάζουμε στην ιστοριογραφική συγκρότηση του πολέμου καθ'αυτήν αλλά στον τρόπο που δημιουργείται το αφήγημα μέσα από την ιστορία των προσφύγων και στην προσπάθεια ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία και στο εθνικό φαντασιακό. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζουμε τα διαφορετικά ερωτήματα που προ-

κύπτουν καθώς αλλάζει η ιστορική συγκυρία και οι γενιές των ιστορικών, όπως και τον τρόπο που σταδιακά το ενδιαφέρον μετακινείται από το μεγάλο αφήγημα της Μικρασιατικής Καταστροφής και τις πολιτικές αντιπαλότητες που συνδέονταν με αυτή στην εμπειρία των ίδιων των προσφύγων αλλά και, τις τελευταίες δεκαετίες, στην ένταξη της ιστορίας των προσφύγων όχι μόνο στο εθνικό συγκείμενο αλλά και σε αυτό της διάλυσης και εθνικοποίησης των περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το τρίτο κεφάλαιο, «Οι διαμεσολαβητές της μνήμης», φέρνει τους πρόσφυγες και τους διανοούμενους τους στο προσκήνιο του ιστορικού γίγνεσθαι και τους μετατρέπει από αντικείμενα σε υποκείμενα της ιστορικής αφήγησης. Πώς μίλησαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες για την εμπειρία του πολέμου και του ξεριζωμού, ιδιαίτερα όταν δεν υπήρχε γι' αυτή χώρος στο επίσημο αφήγημα της εθνικής μνήμης; Πώς διαμεσολαβήθηκαν οι πολλαπλές φωνές της ατομικής μνήμης, πώς συντέθηκαν προκειμένου να διαμορφωθεί το συλλογικό αφήγημα των προσφύγων; Μέσα από ποιους θεσμικούς δρόμους διαπραγματεύτηκαν το παρελθόν τους, ώστε να καταστεί αναγνωρίσιμο από τους νέους συμπατριώτες, τους ντόπιους Έλληνες, και να αρθεί σταδιακά ο κοινωνικός αποκλεισμός; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν στο κεφάλαιο αυτό.

Τα δύο επόμενα κεφάλαια, «Η ιστορία ως πρακτική» και «Η ιστορία ως γραφή», εστιάζουν στην περίπτωση του Θρακικού Κέντρου, του μεγαλύτερου και μακροβιότερου συλλόγου των Θρακιωτών προσφύγων στην Αθήνα. Στόχος είναι να εξεταστεί ο σύλλογος αυτός όχι ως ιδιαίτερη περίπτωση προσφυγικού συλλόγου, αλλά ως παράδειγμα για τις πολιτικές του παρελθόντος που αναπτύχθηκαν στο σύνολο σχεδόν των προσφυγικών συλλόγων της εποχής. Το τέταρτο κεφάλαιο, «Η ιστορία ως πρακτική», εκκινεί από την παραδοχή ότι η ιστορία ως ταυτοτική διαδικασία δεν είναι μόνο γραφή αλλά ένα σύνολο πρακτικών, συγκεκριμένων, δομημένων και επαναλαμβανόμενων, μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι συγκροτούν και ενσωματώνουν τη σχέση τους με το παρελθόν και με την κοινότητα. Τις πρακτικές αυτές μέσω των οποίων συγκροτήθηκε η κοινότητα μνήμης των Θρακιωτών προσφύγων ανιχνεύουμε μέσα από τις σελίδες των *Θρακιικών*, του περιοδικού δηλαδή που εξέδιδε το Θρακικό Κέντρο. Αντίστοιχα, στο πέμπτο κεφάλαιο, «Η ιστορία ως γραφή», ανιχνεύουμε το αφήγημα για το παρελθόν που σταδιακά διαμορφώθηκε μέσα από τις σελίδες του. Παρακολουθούμε την ιστορία του περιοδικού από τα αρχικά άρθρα, που έμοιαζαν με συλλογή ψηφίδων, μέχρι τη διαμόρφωση ενός συνεκτικού αφηγήματος για την ελληνικότητα της Θράκης, που πια παρουσιάζεται ενιαίο και διαχέεται στον δημόσιο λόγο στα μέσα της δεκαετίας του 1960.

1. Ο ΜΟΝΤΕΡΝΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ

Σε μια ατέλειωτη, ιλιγγιώδη πορεία, ο χριστιανικός πληθυσμός της Ανατολικής Θράκης στριμώνχεται στους δρόμους προς τη Μακεδονία. Η κύρια φάλαγγα, που περνάει τον ποταμό Μαρίτσα στην Αδριανούπολη, έχει μήκος τριάντα μίλια. Τριάντα μίλια με κάρα που τα σέρνουν αγελάδες, ταύροι και λασπωμένοι νεροβούβαλοι, ενώ δίπλα τους, εξουθενωμένοι και ζαλισμένοι άντρες, γυναίκες και παιδιά, με κουβέρτες πάνω από τα κεφάλια τους, περπατούν στα τυφλά κάτω από τη βροχή, δίπλα στο βιος τους. Το κύριο αυτό ρεύμα διογκώνεται με νέους πρόσφυγες από ολόκληρη την ενδοχώρα. Δεν ξέρουν πού πηγαίνουν. Άφησαν τα κτήματά τους, τα χωριά τους και τα ώριμα, σκουρόχρωμα χωράφια τους για να προστεθούν στο κύριο ρεύμα των προσφύγων, όταν άκουσαν ότι έρχεται ο Τούρκος. Τώρα, το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να κρατούν τις θέσεις τους σ' αυτή τη φρικαλέα ακολουθία, ενώ το πιτσιλισμένο με λάσπες ελληνικό ιππικό τους οδηγεί, όπως οι γελαδάρηδες τα γελάδια.¹

Μ' αυτά τα λόγια περιγράφει ο Έρνεστ Χέμινγουεϊ την έξοδο των χριστιανών προσφύγων από τη Θράκη. Είναι Οκτώβριος του 1922, λίγες μόνο εβδομάδες μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου. Το απόσπασμα όμως θα μπορούσε να αναφέρεται σε οποιαδήποτε άλλη πληθυσμιακή ομάδα της Ευρώπης που μετακινούνταν εκείνη την περίοδο.

Ο φόβος για την επαπειλούμενη βία αλλά και η πραγματικότητα της εκτεταμένης βίας εναντίον των αμάχων οδήγησαν σε πρωτόγνωρες για την εποχή προσφυγικές ροές. Δεν ήταν ωστόσο η πρώτη φορά που άνθρωποι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους από τον φόβο επαπειλούμενων βιαιοτήτων. Από τη «μετοικεσία Βαβυλώνας» στη Βίβλο έως τις Τρωάδες του Ευριπίδη, παρόμοια δραματικά γεγονότα επαναλαμβάνονται αποτελώντας τομές στο συνεχές της ανθρώπινης ιστορίας και σταθμούς μνήμης. Την ανατολή της νεότερης εποχής συνόδευσαν παρόμοιες μετοικεσίες. Οι Οθωμανοί κατακτώντας την Ευρώπη προκάλεσαν κύματα προσφύγων προς τις χριστιανικές χώρες, και ταυτόχρονα μετέφεραν

1. Ernest Hemingway, «A silent, ghastly procession», *Toronto Star*, 20/10/1922.

πληθυσμούς για να εποικίσουν την Κωνσταντινούπολη και άλλα ερημωμένα από τους πολέμους και τις επιδημίες μέρη.² Μουσουλμάνοι και εβραίοι εκδιώχθηκαν από την Ισπανία τον 15ο αι. εξαιτίας της επικράτησης του καθολικισμού, Γερμανοί και Άγγλοι που ανήκαν σε προτεσταντικές αιρέσεις κατέφυγαν στις ΗΠΑ τον 17ο αι., Ουγενότοι που εκδιώχθηκαν από τη Γαλλία τον 17ο αι. κατέφυγαν στην Ολλανδία και στη Γερμανία. Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, οι μετακινήσεις πληθυσμών συστηματοποιήθηκαν στις αρχές του 19ου αι. Το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης σηματοδότησε την έναρξη μιας διαδικασίας συνεχών μετακινήσεων προσφυγικών πληθυσμών ανάμεσα στις επαναστατημένες περιοχές και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στη διάρκεια της Επανάστασης δεκάδες χιλιάδες χριστιανοί κατέφυγαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στις επαναστατημένες περιοχές και στις κοινότητες της διασποράς, ενώ μουσουλμάνοι ακολουθούσαν την αντίστροφη πορεία.³ Ενδεικτικά, η πόλη της Ερμούπολης, που έμελλε να παίξει σημαντικό ρόλο στην οικονομία του ελληνικού κράτους στη διάρκεια του 19ου αι., ιδρύθηκε από πρόσφυγες από τη Χίο και τα Ψαρά το 1825.⁴ Όμοια και πολλά χωριά στη Μακεδονία.⁵ Αντίστοιχες μετακινήσεις σημειώθηκαν σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αι., κυρίως ως αποτέλεσμα των συνεχών πολέμων και της επακόλουθης διαφοροποίησης των συνόρων.⁶ Οι επαναστάσεις στην Κρήτη επίσης δημιουργούσαν κύματα χριστιανών προσφύγων προς την Ελλάδα και μουσουλμάνων προσφύγων προς τη Μικρά Ασία. Στις αρχές του 20ού αι. η δημογραφική εικόνα των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας δεν θύμιζε σε τίποτα αυτή των αρχών του 19ου αι.⁷

2. Reşat Kasaba, *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*, Σιάτλ & Λονδίνο: University of Washington Press 2009.

3. Για τις μετακινήσεις πληθυσμών στη διάρκεια της Επανάστασης βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και το προσφυγικό ζήτημα κατά την Επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη: 1939, και Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, «Πρόσφυγες κατά την Ελληνική Επανάσταση», *Νέα Εστία* 44 (1948), σ. 1154-1157, 1237-1241, 1298-1303.

4. Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, Αθήνα: 1979, και Ch. Loukos, «La petite ville face à la grande: le cas d'Ano Syra au XIXe siècle», *Αριάδνη* 7 (1994), σ. 151-164.

5. Βασίλης Γούναρης, «Εθνοτικές ομάδες και παρατάξεις στη Μακεδονία στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων», στο Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, Αθήνα: ΕΛΙΑ 1993, σ. 189-202.

6. Για το ζήτημα της μετακίνησης πληθυσμών ως αποτέλεσμα της διαδικασίας εθνοποίησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη διάρκεια του 19ου αι. βλ. Justin McCarthy, «Muslims in Ottoman Europe: population from 1800 to 1912», *Nationalities Papers* 28/1 (2000), σ. 29-43, και Benjamin Lieberman, *Terrible Fate. Ethnic cleansing in the making of Modern Europe*, Λάνχαμ: Rowman & Littlefield 2013, σ. 3-52.

7. Για μια συνολική θεώρηση των προσφυγικών ρευμάτων στον ελληνικό χώρο από τις αρχές του 19ου αι. μέχρι το 1922 βλ. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο

Ωστόσο, καμιά από αυτές τις ομάδες δεν είχε τα χαρακτηριστικά των προσφύγων των αρχών του 20ού αι. Ήταν τόσο μεγάλοι οι αριθμοί των ανθρώπων που ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους στα χρόνια γύρω από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ώστε οι ιστορικοί να μιλούν για ολόκληρες αυτοκρατορίες που «μετακινούνταν».⁸ Με ποιον τρόπο οι πρόσφυγες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου διαφοροποιούνται από αυτούς των προηγούμενων περιόδων, έτσι ώστε αυτοί και η μνήμη τους να μας απασχολούν ως διακριτό κοινωνικό υποκείμενο;

Οι προηγούμενοι πόλεμοι δεν δημιουργούσαν αναγκαστικά πρόσφυγες, τουλάχιστον όχι ως κανόνα, αφού δεν συνδέονταν με τον εκτεταμένο φόβο της επιβολής βίας κατά των αμάχων ως μέρους της πολεμικής τακτικής. Τομή θεωρούνται από πολλούς ιστορικούς οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι, οι τελευταίοι πόλεμοι που οι άμαχοι βρίσκονταν κατά κανόνα στο απυρόβλητο και ο πόλεμος διεξαγόταν με την παραδοσιακή του ηθική, μεταξύ στρατών. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι οι άμαχοι δεν υπέφεραν από τις συνέπειες της ενδεχόμενης ήττας, που πολλές φορές περιλάμβαναν εκτεταμένες λεηλασίες και σφαγές. Επρόκειτο ωστόσο περισσότερο για βία εν θερμώ, βία που προσλαμβάνονταν πιο πολύ ως εκτόνωση και έπαθλο των νικητών, παρά για μια πρακτική ενταγμένη στον στρατηγικό σχεδιασμό της σύγκρουσης. Και βέβαια βία που θεωρούνταν ηθικά αδικαιολόγητη, που ξεπερνούσε την παραδεδεγμένη ηθική του πολέμου. Όταν, για παράδειγμα, ο Τζων Τσέρτσιλ, δούκας του Μάλμπορω, το 1704 κατέστρεψε με τον στρατό του οικισμούς στην περιοχή του Εκλέκτορα της Βαυαρίας στη διάρκεια του πολέμου για την Ισπανική Διαδοχή, θεώρησε υποχρέωσή του να αιτιολογήσει αυτή του την απόφαση: «[Αυτή η πολιτική] μου είναι τόσο ανοίκεια, που μόνο η απόλυτη αναγκαιότητα θα μπορούσε να υπαγορεύσει την εφαρμογή της. Γιατί αυτοί οι φτωχοί άνθρωποι υποφέρουν μόνο εξαιτίας της φιλοδοξίας του ηγεμόνα τους, χωρίς να έχει υπάρξει πόλεμος στη χώρα τους για πάνω από 60 χρόνια».⁹ Η βία κατά των αμάχων άρχισε να εφαρμόζεται συστηματικά από τον 19ο αι., παράλληλα με τη διάχυση του εθνικισμού. Ήταν η εποχή που ο φιλελεύθερος εθνικισμός, με τους όρους που διαμορφώθηκε στη Γαλλική Επανάσταση και που συνέδεε τη νομιμοποίηση του κράτους με τη διαρκή επανειβεβαίωση της λαϊκής

Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, σ. 125-133.

8. Ο τίτλος από το βιβλίο του Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking*, Indiana University Press 2005, που αναφέρεται στις μετακινήσεις πληθυσμών στη Ρωσική Αυτοκρατορία στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

9. Παρατίθεται στο Erica Charters / Eve Rosenhaft / Hannah Smith, «Introduction», στο E. Charters / E. Rosenhaft / H. Smith (επιμ.), *Civilians and War in Europe 1618-1815*, Liverpool University Press 2012, σ. 5. Στο ίδιο βιβλίο και η προβληματική για τη διάκριση αμάχων και στρατιωτών πριν τους Ναπολεόντειους Πολέμους.